

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 54
(18329)

2013 чылдың
май 14,
вторник
Садар өртөз 5 рубль

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Россияның Маадыры

КЕЛИР ҮЕНИҢ САЛГАЛЫ, ДЕННЕЖИҢЕР!

Май 9-та Москва хоорайның Кызыл шөлге Ада-чурттуң Улуг дайынынга иделгениң 68 чылынга раскааткан байырлыг чыскаалыңа 11312 шериг алдыныг кижилер, 100 ажыг айынчы техника, 68 ужармелер, вертолеттар кишкен. Күчүлүг Россия рунезиниң ыдыктыг баргларының парадын кургачер шериглериниң колмандылакчызы, генерал-лейковник Владимир Чирин командылаарга, Россия Федерациязының камгалалыды, шеригниң генералы Сергей Шойгу ону хүлээп алган.

Тываның төлөптүг оглу, бистиң чыс чер-чурттуувус, Россияның маадыры Сергей Күжүгетовичиниң шериг чыскаалды бир дугаар хүлээп алганы республиканың чурткыларынга онзагай болуушкун болуп, оларның сагыш-сеткилин ийиктирип, хей-аадын улам белеткен. Май 9-та, тус черниң-биле штекиниң 2 шак турда, Кызыл хоорайның Арат шөлүнде тургускан улуг экранга байырлыг чыскаалдың эрт дамчыдылганын көөр дээш элген кижилерниң арын-шыраанда чоргааралдың, хүндүткелдин өөннери чурттуңган. Бүдүн 1 шак тургузунда болган дамчыдылган өнгөн соонда, чамдык кижилерниң бел-бодалын сонуургап, таныштым.

Георгий ШИМИТ, Каа-Хем уур, пенсионер: «Сергей Шойгу Тываның ховар дээн оолдарының эрээзи-дир, тыва чоннуң ээири-р. Аңаа кижиканчап чоргаар-

Россия Федерациязының камгалал сайыды, шеригниң генералы Сергей Шойгу Май 9-та Москвага Тиилелгениң парадын хүлээп алган.

ланмас боор. Мындыг улуг чурттуң шериг парадын хүлээп турарыңа, мен канчаар-даа аажок өөрүп, амырап тур мен. Тыва кижиканчап угундан эрес-дидим, шыдамыккай, дайынчы шинчилиг болгай. Сергей Күжүгетовичиниң дурт-сынын, арын-шырайын көрүңер даан, езулуг-ла генерал, езулуг-ла камгалакчы. Оон ыңай сөстөр чугаалаан херээ-даа чок».

Зоя ОСПАКАЙ, Улуг-Хем кожуун, Эйлиг-Хем суур, кижизидикчи башкы: «Чыл санында Тиилелге хүнүнде найысылал Кызылче чедип кээр мен. Ажы-төлүм-биле кады

Арат шөлүңге байырлыг хемчеглерни аажок сонуургап көөр бис. Бо чылын ийи дакпыр солун-дур. Чүге дээрге Россия Федерациязының шериг парадын тыва черниң оглу, Сергей Күжүгетович Шойгу хүлээп алган. Оон мурнунда байырлыг чыскаалдар эки эртип турган-даа болза, бо удаада черле онзагай шынарлыг болду. Сергей Шойгу төрөөн черин база каттап алдаржыдып, оон сүлдезин киискидип, тыва чоннуң тура-соруун быжыктырды. Эр хей-дир, Силер, Сергей Шойгу!».

Чкалов КУУЛАР, Кызыл хоорай, «Чаагайжыдылга» МУБ-тун

тракторизи: «Чүү деп чүү дээр ону! Чоргааралдан ыглаксанчыг чүве-дир! Тыва кижиниң оглу бүдүн Россияның шериг парадын хүлээп турарга, сеткил-сагыш ала-чайгаар көдүрүп, херек-чүрек дойлууп кээрдир. Ындыг чоргааранчыг, эки чүве каяа турар. Сергей Күжүгетовиче аас-кежикти күзеп, ам-даа ажыл-ишчи бедиктерни чаалап алыр болзун деп йөрээп каар-дыр мен».

Санчай ТОВУУ, Красноярск хоорайның эмчи университетиниң студентизи: «Менээ Сергей Күжүгетович Шойгу дээрге-ле езулуг тыва эр кижиниң мөзү-бүдүжүнүн

сыныш чок үлегер-чижээ болур. РФ-тиң ОБЯ сайыды болуп ажылдап турда-ла, оон ажыл-чорудулгазын сонуургап, аажы-чааын өөренип көрүп, аңаа дөмейлежиксээр чораан мен. Ам бөгүн тиилелге парадын хүлээп турарын көргөш, Сергей Шойгуга хүндүткелім, чоргааралым улам күштелди. Келир үениң салгалдары, ылаңгыя оолдар, деңнежир маадырлыг бис, а ол дээрге бистиң амыдыралывыска улуг деткимче-дир».

Сайлык СААЯ, Барыин-Хемчик кожуун, Эрги-Барлык суур: «Тиилелге хүнү эң улуг, кайгамчыктыг, үнелиг байырлалывыс. Бо хүнде бар ак-көк дээривис, амыр-тайбың чуртталгавыс дээш чеже кижиканчап амы-тыныңдан чарылганың! Чежемейниң аңгы күрүне турган болза, Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржир дээш Тывадан дыка хей эрес-дидим оолдар, кыстар айттаныпкан болгай. Оларның хей кезин ээп келбээн... А дириг турган болза, бо болуушкунга дыка чоргаарланыр турган боор он. Ынчангаш тыва эки турачыларның төрөөн черинден укталган Сергей Шойгу тиилелгениң шериг парадын хүлээп турар дээрге чоргааранчыг-даа, ханы ужур-уткалыг-даа. Эр хей, Сергей Шойгу!».

Дорт дамчыдылга төнгөн-даа болза, Арат шөлүңге чыылган чон таравайн, бот-боттарының аразында бодалдарын солчуп: «Сергей Күжүгетович шыдаар!» «Сергей Шойгу эр хей!» деп чугаалап турдулар. РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң Тиилелгениң парадын бир дугаар хүлээп алганы чүгле Май 9-туң кол болуушкуну эвес, а оон бичик чуртунуң төөгүзүңге балалбас ис болуп артар дээрзи чугаажок.

Азияна ТАУ.

Неделяның айтырыгы

Эрткен байырлалдар хүннерин канчаар эрттирдиңер?

Геннадий МОНГУШ, ТР-ниң үсөкчи эрге-чагыргазының ажыл-чорудулгазын башкаар болгаш үрүнениң тус чер органны-биле ады ажылдажылгазын хандыраар эгелелдиң даргазының оралакчысы:

— Бистиң ажылга байырлалдар-даа үези ажыл хүннери боор. Ындыг-даа болза, чай-хос аразында юдувусче, өг-бүлевисче кичээңгей алыр үени тып алыр бис. Дыштаныр хүннерде «Ветеран» клубунга 10 хар ашкан назылыг хоочуннар аразында спортчу оюннарны эрттирдивис. Ажылдаа-ла 20 чыл өңдө берген ук клуб баскетбол маргылдаазын эрттирер чаңчылдыг. Өг-бүлемде май байырлалдарының хүннеринде ногаа тарыыр, картофель олуртур ажылдар биргилерде турар. Ногаа тарыыры ынак ажылым-дыр.

Буян-Маадыр ТУЛУШ, Алексей Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң үрер хөгжүм салбырының эрелекчизи, Россияның Компартиялар эвилелиниң кижигуну: — Байырлалдың оон-көргүзүг-

леринге киржип турдувус. Узун дыштаныр хүннерде ботка ажыктыг дыка хей чүүлду кылып алганымга өөрүп тур мен. Бистиң колледжке 6 айда улуг хыналда келир. Аңаа уткуштур белеткел ажылдары кылып тур бис. Келир чылын байырлаарывыс Тываның 100 чылынга «Саян» болгаш «Пограничник» ансамблдери-биле чаа-чаа төлөвилелдерни боттандырып турар бис.

Юлия ХИРБЭЭ, модель агентилелиниң удурткучузу.

— Май 11-де болуп турган «Мисс Россия» чараш кыстар мөөрейинге белеткенип турдум. Мурнунда байырлалдар үезинде черле чайым чок турган болгаш бо удаада бир дугаар Тиилелге хүнүңге тураскааткан байырлыг чыскаалды база хурешти сонуургадым. Чыылган чоннуң өөрүшкүлүүн, бедик көдүрлүүшкүнүн көргөш, сеткилимге чоргаарал болгаш магадал оттуп турду.

Сүрэн ЛУДУП, ААН АКБ «Росбанкның» клиентилер-биле

ажыл чорудар килдизиниң улуг специализи:

— «Эки ажылдаар дизе, эки дыштаныр» деп чугаа бар. Бажыңымга улуг эвес-даа болза, эргежок чугула ажылдарны кылып алдым. Төрөөн «ханаларымга» дыштанып алырымга, менээ чаа күш немежип, ажылдаарымга холум дыңзыг болуп, хей-аадым бедий бээр-дир.

Алена САРААГАЙ, ТР-де «Росгосстрах» КХН-ниң девискээрниң карылгаларын өйлээр төптүң килдис начальниги:

— Өг-бүлөм-биле Тиилелге хүнүнде чаңгыс чер-чурттуувус дайын киржикчизиниң адын мөңгөждер байырлалга барган бис. Ажы-төлүвүске чурттуң төөгүзүн, оон маадырларын, оларның эрес-дидим чоруун билиндирер бир аргазы ол деп санаар мен. Дорт эфирге Москваның Кызыл шөлде байырлыг чыскаалды көргөш: «Бир дугаар тыва кижиканчап, Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң парадты удуртуп турары ол» — деп, уругларывыска чугаалап турдувус.

Сергей ДАРЖАА, Тыва Республиканың «Арат (фермер) ажыл-агыйларының болгаш кедээ ажыл-агый кооперативтериниң каттыжышыкыны» эштежилгениң даргазы:

— Час — ажыл-ишчи үе. Көдээ ажыл-агыйы чуртталгамның ижи болганда, час маңаа кол черни ээлеп турар. Тываның араттарын, оларның ажыл-ижин демнестирерин чедип алыры-биле эвээш эвес ажылдарны байырлалдар хүннери-даа бол, кылып алдым. Дыштаныр хүннерде бажың-балгадым чаагай-жыдып, оон девискээрин ногаанчыдар ажылдарны кылып алдым.

Орлана ДАВАА, Тываның күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң 4-кү курузунуң студентизи.

— Байырлалга тураскааткан шупту хемчеглерни көрдүм: чыскаалга кириштим, солун хурешти база Арат шөлүңге байырлыг концертти сонуургап бардым. Дыштаныр хүннерде Ада-чурттуң Улуг да-

йынының дугайында барымдаалыг, төөгүлүг киноларны, документалдыг фильмнерни хейү-биле көрдүм. Өөрөдигемге улуг ужур-дузалыг чижектерни шингээдип алдым.

Галина КОНЧУК, хоочун ногаажы.

— «Часкы хүн чылды чөмгөрер» деп үлегер чугаада ышкаш, чылдың час үези келирге, ажыл-ижим чүдөн көвүдээр. Кат-чимисти, ногаа аймаан тарып, чайын ону суггарып, ошун аштап чайлааш, күзүн уут-тунмас дүжүттү алыры — мээң өг-бүлөмнүң кол сорулгазы. Май ай кээрге, чаңчыл болган байырлалдарга тураскааткан дыштаныр хүннер чер, огород ажылы-биле холбаалыг ишчилерге ажылдаарыңа таарымчалыг байдалды тургускан. Ногаа өстүреринден аңгыда дагааларны, тоолаларны азырап турар бис. Бо бүгү ажылга четтигер дээш чамдыкта олут-даа орбас апаар бис.

Материалды Чаяна ЧЫКАЙ белеткээн.

Тываның инвестиция декларациязы

Тываның Баштыңының Чарлымы-биле Инвестиция декларациязын бадылаан. Ол дээрже бизнестин чугула документини болур, регионун эрге-чагыргалары инвестицияларнын камгалалын магадылаар болгаш чингелделерни көргүзүр.

ТР-ниң Экономика яамызының дыңнатканын езугаар алырга, декларацияның негелделери конституция нормалары ышкаш база ыңдыг дорт күштүг болур, ону республиканың девискээринде күрүнө эрге-чагыргазының бүгү органнары күүседир ужурлуг. Хүлээп алдынган декларация инвестицияның чогумчалыг байдалдарын тургузарына Тываның күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазының чугула

негелдези болур деп, сайыт Елена Каратаева дыңнаткан.

Ол документиде республиканың хоойлужудулгазына күзениң эвес өскерилгелерни кирибизин, инвесторга киржилге үлүүн, акцияларны болгаш өске-даа үнелиг саазыннары садып алыр, чер участоктарын, бойдустун өске-даа курлавырларын, тудугларны болгаш шимчевес өнчү-хөреңгини хөлезиге алыр эргени магадылаан. Тывада инвестицияларны хоойлуда көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда өскээр сайгарып база хавырып болбас деп ук документиде айтыкан. Инвестиция ажил-чорудулгазының киржикчилериниң аразында дугуржулгага күрүнө органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң киржилгезин хоруп турар.

Үер-чайык халап үндүрүп болур

Бойдустун мындыг аажы-зының бо хүннерде көстүп кээп болурун барымдаалааш, Тываның Баштыңы эрип баткан хемнерде байдалды шыңгыы контрольга алырын чогуур черлерге дааскан.

Агаарның чылып келгени база Барыын болгаш Чөөн Саяннарда харның шапкын эрип эгелээни-биле холбаштыр республиканың хемнериниң суу улгадып эгелээн. Гидрометеорология болгаш долгандыр хүрээлелдин хайгааралының талазы-биле республика төвүнүн дыңнатканын езугаар алырга, май 6-да Енисей хемниң Кызыл хоорай чогуунда эринде сугнуң деңгели чаңгыс хонукта 21 сантиметрге көдүрлүп, 418 см четкен. Каа-Хемниң хоорай чогуунда эри 69 см көдүрүлгөн болгаш 366 см апарган. Ол 435 чедер болза байдалды бергедээн деп санаар.

Кижилерниң айыыл чок чоруун

хандыраының болгаш профилактиктиг хемчеглерни алырын талазы-биле айтыргаларны Тыва Республиканың үер-чайыкка удур иштики комиссиязының хуралына чаңгыс эвес удаа сайгарып келген. Комиссия кижигүннери бо чылдың апрельде ХК болгаш ОБА-зының Тывада Кол эргелелиниң ажилдакчылары-биле кады үерге алзып болур муниципалдыг тургузулгаларның аңаа белеткелин хынап көргөн. Часкы үер-чайыкты чогумчалыг эрттиреринге белен деп Кызыл хоорайны, Кызыл болгаш Бин-Хем кожууннары санаан, Улуг-Хем, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл болгаш Барыын-Хемчик кожууннарының белеткелин кошкак деп санаан.

Часкы үерни чогумчалыг ажил эртери-биле республиканың Чазааның курлавыр фондузундан 1 млн. 442 муң рубльди тускайлаарын көргөн.

«Салгалдар аллеясы» чечектелир

Бо чылын болур хоорайның «Амыдыралдың өзүмү» акцияга дүүштүр «Салгалдар аллеясына» 1300 чаш хадыны болгаш хадыны олуртур.

Салгалдар аллеясының ыяштарын Кызылдың аэропортуздан М-54 автооруктун төгөрктээнен черинге чедир олуртур. Ыяштарны тарырын май 15-те, Делегейниң өг-бүлө хүнүнде эгелээрин мэрия планнаан. Белеткел ажилдарының планы белен, Кызылдың мэри Владислав Ховалыг бо хүннерде ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый куркомунун ажилдакчылары-биле кады үнүүшкүнүг хуралды эрттирген. Бо

ажылды боттандырып тура, мурнуку чылдарда болгулаан частыргаларны катаптаас херек дээрзин мэр айтыкан. Ыяш олуртулганын бо чылын бир аңгы боттандырып чорудар. Чокээ, аллеяның девискээринге Арга-арыг куркомунун специалистери демдектерни тургузар, «Восток» КХН-ниң техниказы ыяш олуртур девискээрни белеткээр, оңгарларны баш удур казар, оларның аразында хемчээлди шын тургузар. Тараан ыяштарны суггарарын «Чаагайжы-дылга» МУБ организаастаар.

Бай-Хаак лесничествозу теректин 300 өзүмүн, балгазынчылар—1000 хадыны экээр.

Өөскээн өрттерге удур демисел

Тывада өөскээн өрттерге удур демиселге күштүг хат шаптыктап турар.

Тываның Арга-арыг ажил-агый куркомунун даргазы Вадим Кызыл-оолдун дыңнатканы-биле алырга, республикада 12 өрт өөскээн, оларның 2-зин ара доктааткан, а 10 өрт уламчылап турар. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Эрзин, Таңды кожууннарда өрттер болуп турар. Май 12-ниң медээзин езугаар алырга, нитизи-биле 5355 гектар чер өртке таварышкан. Тывада үргүлчүлөп турар улуг хаттарның уржуунда өрт саны немежиң болур деп специалистер санап турар.

Өөскээн өрттерни өжүрерин-

ге 288 кижини, 25 сантехниканы хаара туткан. Өрт өжүрүкчүлерин аай-дедир чедиреринге Россияның ОБА-зының Сибирь төвүнүн Ми-8 деп вертоледун ажылгап турар.

2013 чылдың май 8-тен эгелеп республика девискээринге онза байдалды Чазак доктаалын езугаар чарлаан дээрзин сагындыраал. Чуртакчыларның арга-арыгже кайы хамаанчок кирерин, аңаа өрт үндүрүп болур ажилдар кылырын хораан. Арга-арыгларже кирер оруктарда лесничестволар болгаш заказниктер ажилдакчылары, полицейжилер дежурныйлап турар.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

ТЫВА ЧУРТТУҢ МААДЫРЛА ТӨӨГҮДЕ УТТУНДУРБАС!

Тиилелгениң байырлыг чыскаалындан репортаж

Дайын хоочуннары мурнуку одуругда.

Улуг Тиилелгениң 68 чылынга тураскааткан байырлыг чыскаал Арат шөлүнге эртенгиниң 10 шакта эгелээн.

Байырлал хүнүнде эртежик-ле хоорайның чурттакчы чону иделкей-ли-биле чыгып, чыскаалды улам хей-аът кириген. Хүндүлүг олуттарже Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, тылдың киржикчилери чалаттырган Тыва Республиканың Чазааның кижигүн нери, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары дээш, өскелер-даа хайым чонун аразында. Тиилелгениң, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүнө туткан туткан бөлүк баштаан чыскаалга кызыгааржылар, полицияның, Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң, суд приставтарының ажилдакчылары, дайын киржикчилери болгаш хоорайның өөредилге черлериниң студентилери, школачылар дээш, өскелер-даа киришкен.

Байырлыг чыскаалдың эрттирикчилери Аюхан Кол болгаш Долаана Монгуш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарына, тылдың ажил-ишчилеринге болгаш республиканың чурттакчы чонунга байыр чедирип, чаагай күзээшкенин нерни кылган. Тыва Республиканың шериг комиссары, полковник Юрий Марков Россия Федерациязының камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунун дужаалын номчаан.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип, чүве чугаалаан:

— «Бо онза, ыдыктыг хүннү байырлап тура, төөгүже хая көрүм-мес аргавыс чок. Кажан Тыва тускай бот-догуннаан күрүнө тургаш, гитлерге удур коалицияга бир дугаар каттышкан, ол ышкаш Совет Эвилели ол хамчыкка удур бирги талалакчызы болганын чоргаарал-биле сактыр бис. Бо чылын төрөөн чурту дээш маадырлыг чоруун көргүскен тыва эки турачыларның дайын шөлүнчө аъттанылганындан бээр 70 чыл оюн демдегеп турарымыс бо. Байырлыг чыскаалга «Өлүм чок полктун» составынче кирип турар тыва эки турачыларның салгалдарының киржип турары өөрүнчүг. Тиилелгениң күчүлүг коңгазы ыраккы 1945 чылдарда эткен-даа болза, шаңнал-мактал боттарының маадырларын бо үеге чедир тып чоруур. Байырлал бүдүү-зүнде Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Георгий Ефимович Лукин-

ниң барык 70 чыл бурунгаар кылган маадырлыг чоруу дээш, дайын киржикчилеринге «Эрес-дидим чоруу дээш» медалды тывыстывыс.

Хоочуннар-биле кады бистин чуртувустун аныяк хамаатыларының чаңгыс одуругда турарына кижик өөрүвес арга чок. Аныяктар-келир үеде бисти солугур төлөптиг кижилер. Олар дайын хоочуннарындан үлегер-чижек ап, улуг назылыглары амдан эгелээш карактап кадагалап, бедик хүндүткелди көргүзүп турар. Төрөөн чурту дээш амы-тынын харамнанмайн, дайын-чаага маадырлыг киришкеш келген дайынчыларга мөгейип, оларның

чоргаарал-дыр. Бай аас-кежикти, тайбын көк дээрни сеткилим дан күзедим!».

Чыылганнарда ТР Хуралының (парламент) газы Каң-оол Даваа, Тралдыг кол инспектор Попов, ТР-ниң Хөй-нызының даргазы Хонук-уйнуу Родион Монгуш, Улуг дайынының хосра Фунтикова дээш, чыылганнарда байыр ч

«Өлүм чок полк» россияда чарлаан акци биле дайын хоочуннар эки турачыларның ажи-төлүнүн байырлы да бир дугаар киржип составынче бо удаада кирген. Байырлыг чыскаал дрон санитары, фронт Чүлдүмовна Байлактын лиг көрүп, дыңнап олуралды улам каастаан. дайын шөлүнге эштер командир Кечил-оол Тугаш комиссар Байсклаң салгалдарының чыскаал турары Вера Чүлдүмовна-сеткилинге сактып оттурганы чугаажок. киржири-биле Тожудан Ака Седип-оолдун уруу нуу албан-биле чедип фронтучунун чоруун бед алган, чоргаар кылаш Мындыг хевирлиг дайынарының ажи-төлү тай өгбелериниң чуруктары бүзүрелдиг бурунгаар раан. Олар төрөөн черинунга ыдыктыг хүлээлге күүседип чоран өгбеле гааралын илередип тур

Дайынчы салгал.

чедимчелиг, чаагай чоруу дээш чогуур кичээнгеи салыры кижик бурүзүнүн дорт хүлээлгези. Аныяктар чүгүле дайын хоочуннарына эвес, а шеригге албан-хүлээлгезин эрттирип турган боттарының ачаларына, улуг акыларына болгаш амгы үеде Россияның камгалал сайыды, чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгуга чоргаарланыр ужурлуг. Бо хүн Тываның төлөптиг оглунун Кызыл шөлге Тиилелгениң чыскаалын удуртуру тыва чонга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү,

Байырлыг чыскаал киржикчилери.

Талтыг-ла 70 чыл бурунгаар фашист Германияже Тыва Арат Республикадан 11 танкчы, 2 ужукчу, 206 кавалерлер оларның аразында 10 анык кыс айттылар. Бо хүнде оларның аразында чыгыс дириг арткан фронтун төөгүлүг Вера Байлак. Морозов тугу дивизия гвардиязының улуг лейтенантызы Сат Бүрзекей, улуг еркант Доңгур-Кызыл Ховалыг, ометей Оюнга 1944 чылда Союз Зилелиниң Маадыры аттарны алдыр деп тургаш, 2010 чылга чыг оон дугайында шимээн чок турган. Тываның Баштыны Шолбан Кара-оол архив ажилдарын күшүлдирип, документилерни катап кыргениниң соонда, ук документилерни чурттуң удуртулгазынче кыргып көөрү-биле чоруткан. Түңнелинде барык 60 чыл эрткенге, Россияның Президентизиниң аарлы-биле эскадронун 3 дайынчызынга Ада-чурттуң Улуг дайынның Орденнерин тывыскаан. Бидик шаңналды оларның ажы-аюу хүлээп алган.

Москваңың шагы-биле талтыг-ла шакта республиканың чурттакчылары Арат шөлүнде аскан улуг саранга Кызыл шөлде Тиелелгениң сараның дорт дамчыдылганын көр аргалыг болган. Россияның аадыры, РФ-тиң камгалал сайыны, бистиң чыгыс чер-чурттууусу Сергей Шойгунун бүгү чуртун баарлыг парадын удуртуп турарын аңаар-даа аажок чоргаарал-биле, бидик көдүрүшкүнүг чон көргөн.

«Өлүм чок полктун» кижикчилери.

«Потому что мы пилоты», «Акым солдат» деп ырылар куттулган. Кызылдың школаларының чогадыкчы бөлүктери, өөреникчилер дээш, өскелер-даа уран талантызын чонга бараалгаткан.

Ол-ла кезээ Тываның хөгжүм-шии театрынга «Өгбелерим — чоргааралым» деп Тываның национал оркестриниң концертин чон сонуургал-биле көргөн.

Чонун, 1945 чылдың тиилелгелиг майындан бээр хөй чылдар эрткен-даа болза, Улуг Тиелелгени чылдан чылче улам бедик деңгелге байырлап турары чоргааралчыг. Ада-чурттуң амыр-тайбын, чаагай

каашкыннары-биле байыр чедирип уткуп алган.

Шолбан Валерьевич Кара-оол дайын кижикчилеринге Улуг Тиелелгени чаалап бергени дээш чүректин ханызындан изиг байыры чедирген соонда, 68 чыл эрткенде ээзин тыпкан медальды Кызыл хоорайның чурттакчызы Георгий Ефимович Лукинге тывыскаан. «Эрес-дидим чоруу дээш» деп медальды Георгий Лукинге Эстонияны хосташканы дээш тывыскаан. Биче лейтенант пулеметчу Георгий Лукин 1945 чылда Улуг Тиелелгениң хүнүнде безин 20 хар четпээн оол турган. Эстонияның Тарту хоорайны

Тыва эки турачыларның салгалдары.

Кызыл шөлге байырлыг чыскаалга Россияның шериг кезээнде албан-уулзгезин эрттирип турар чаңгыс чер-чурттууларыныс Кызылдан Илларионов биле Барыин-емчиктин Кызыл-Мажалыктан бенти Олчат-оол киришкен.

Дайын чылдарының ырылары куттулган

Байырлыг чыскаал соонда, Арат шөлүнге Улуг Тиелелгениң 68 чылынга тураскааткан «Салгалдарның мөгейи болгаш сакчылыгыны» деп байырлыг концерт гелээн. Дайынчы хептиг оолдар, астарның шимченгир, кашпагай аңчызы дайын шөлүнде болуушуннары көргүскен. «Кызыгаар-кыс» ансамблиниң солзи Василий Кокоулин «Смуглянка», «Энелер» ансамбли «Дайынчы салгалдың ыры», Мартый-оол Анай-оол «Солдат оол чанып олур», «Чечек-Саян» ансамбли «Танкчыга чагы» деп дайын чылдарының билдингир ырыларын күүседирге, чон катый арлажып, аажок сонуургаан. Сураалыг «Көк аржыылчыгаш» деп чонунуң ынак ырызын «Найысылал» ансамблиниң ыраажызы Юлия Санаа бараалгаткан. Байырлыг концертке «Катюша», «Солдат»,

чоруу, ат-алдары, келир үези дээш амы-тынын берип чораан тыва эки турачыларның Ада-чурттуң Улуг дайынынга немец-фашист элекчилерни чылча шаварынга эрес-маадырлыг чоруун көргүскенден бээр 70 чыл оон демдеглед турарынысты база катап демдеглед каары артык эвес. Оларның чаныш-сыныш чок эрес-маадырлыг чоруу кезээ мөңгедэ бистиң чүректери-виске чырыткылыг тураскаал болуп артат!

Шаңнал медаль ээзин тыпкан

Май 8-те В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгениң 68 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң Баштыны-Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол дайын хоочуннарынга болгаш оларның өг-бүлелеринге байыр чедирери-биле чалаан. «Теле-көвүрүг» дорт харылзаа дамчыдылганынга киришкеш, Вера Чүлдүмовна Байлак болгаш өске-даа дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары залче кирип келири-биле билек байырлыг кезээниң кижикчилери — залга орган кижилер шупту бут кырынга туруп кээп, диңмиттиг адыш час-

хостагып тургаш ол балыглаткан, Свердловск хоорайның госпиталына ону чорудупкан. Ынчалдыр-ла ол шаңналындан азып чоруй барган. Ынчалза-даа 68 чыл эрткенде шаңнал солдатты тып чедип келгени ол. Диңмиттиг адыш часкаашкыннары чаңгыланым турда, Шолбан Валерьевич медальды Георгий Ефимович Лукинге тыпсып берген. Боодал чечек туткан хөй кижилер фронтучуну ол дораан үглей берген.

Байыр чедирип тура, Ш.В.Кара-оол бо чыл Тываның төөгүзүнде онзагай чыл дээрзин демдеглээн. Удавас тыва эки турачыларны фронттуже үдээниң 70 чыл оюнуң байырлары келир. Эки турачыларыныс одуруу чылдан чылче кызырлыз-кызырлыз, ам аравыста дың чаңгыс маадыр эне Вера Байлак арткан. Дайынчы салгалдары бөгүн хүлээнип алганын, дайын төлдери салгалдың маадырлыг чоруун, улуг кижилер-биле деңге тиилелге дээш кириген оларның үнелеп четпес үлүг-хуузу ол демдеглээн.

Кезээ Тываның уран чүүлүнүң тергиннериниң концерти-биле доозулган.

Светлана БАЛЧЫР,
Алдыңай БАДЫ-ХОО.

Алдың-Херел АПЫКААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Үрезин чаштырылгазы

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының медээлери-биле алгыра, 442 гектар тараа шөлүнге үрезинни чаштырган.

Үрезин чаштырылгазынче Улуг-Хем, Би-Хем, Каа-Хем болгаш Танды кожууннарың ажил-агыйларының тараажылары баштай кирген. Өске кожууннарда тараа шөлдериниң шыгын бастырып, эрткен күзүн аңдарган черлерни үлдүрертип, суггарылга бугаларын болгаш арыктарны аштап турар. 5,6 муң гектар черни үрезин чаштырап мурнуу чарында суггарган.

24,2 муң гектар черге тарааны тарып өстүрер, ол дээрже эрткен чылдындан 3,9 муң гектар хөй. Амгы үеде 316 тракторлар, 226 көдээ ажил-агый техниказы тараа шөлдеринде ажилдап турар. Часкы

хову ажилдарына ниитизи-биле 1532 тракторларны, 360 андазын-нары болгаш культиваторларны, 216 сеялкаларны болгаш хөй санныг кожуг машиналарын хаара тудар.

Үрезин чаштырылгазы-биле чергелештир картофельди олуртуп эгелээн. Картофель болгаш ногаа аймаа тарып өстүрер шөлдү 35,3 муң гектар чедир улгаттырап.

Үрезин, чемишчилгелер, кывар-чаар материалдар болгаш артык кезектер садып алырынга республиканың ажил-агыйларынга күрүнөден дуза кылдыр 33 миллион рубльди үндүрери көрдүнгөн.

Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы Сергей Ондар бо часкы агаар-бойдустуң байдалын тараа аймаа тарып өстүреринге таарымчалыг деп санап турар.

Бичии оолдар шылгараан

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 68 чылынга болгаш тыва эки турачыларның фронттуже айттанганының 70 чылынга тураскааткан стол теннисинге эр болгаш херээжен спортчулар аразында маргылдаа май 10-11 хүннерде Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетиниң корпусунга болуп эрткен.

Аңаа ниитизи-биле эр-херээжен сес команда киришкен. Чидиг демиселдин түңнелинде команда аайы-биле бирги черни Кызыл хоорайның «Мөңгүлек» командазы чаалап алган. Ийги болгаш үшкү черлерни Улуг-Хем кожуунун чыынды командазы биле Кызыл хоорайның аныяктар командазы тус-тузунда ээлээннер.

Кызыл хоорайның аныяктар командазының кижигүннериниң оюну көрүкчүлерге дыка сонуурганчыг болган. Чүге дээрже ол команданың

чүгле чаңгыс кижигүнү аныяк кижиге, арткан ийизи бичии оолдар: 11 харлыг Чаяан Шогжал, 14 харлыг Айдың Хомушку. Бо оолдарның кайызы-даа школачылар аразында республика чемпионнары, бо чазын Абакан хоорайга болуп эрткен Сибирь чемпионнадынга шыырак ойнакчыларның санынга киргеннер.

Хууда тиилелге дээш маргылдаага бирги черни эр улус аразында Кызыл хоорайдан Май-оол Монгуш, ийги черни Улуг-Хемден Денис Шолбан, үшкү черни база-ла Улуг-Хемден Артем Чымбалдай, херээжен спортчулар аразында Улуг-Хемден Аяна Чындаа, ийги черни Кызылдан Диана Монгуш тус-тузунда ээлээннер.

Эр болгаш херээжен эжеш оюн-нарга бирги черни Айдың Хомушку биле Диана Монгуш, ийги черни Чаяан Шогжал (11 харлыг) биле Аржаана Куулар чаалап алганнар.

«Шынның» медээзи.

Дээди шаңнал 15 харлыг Айгор Көшкендейде

«Сарадак-13» деп тоску республика мөөрейи тыва национал культура төвүнге чоокта чаа болуп эрткен. Ам бо удаа мөөрейни сурагыл фольклор бөлүү «Алаш» удуртуп эрттирген.

Өвүр, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Танды кожууннарда болгаш Кызыл хоорайдан шупту 4 хардан 18 чедир 37 салым-чаянныг ажы-төл база 30 оолдар болгаш кыстардан тургустунган 9 ансамбль киришкен.

Жюри кижигүннери ТР-ниң Улустуң мастери Алдар Тамдын, ТР-ниң Улустуң Хөмөйжилери Игорь Көшкендей, Бады-Доржу Ондар, ТР-ниң алдарлыг артизи Аян Ширижик база Аян-оол Сам олар мөөрейниң Дээди шаңналын

Кызылдың 9 дугаар гимназиязының өөреникчизи Айгор Көшкендейге тыпсыр деп шийтирлээннер.

Эң-не бичии 4 харлыг хөмөйжилерге — Шаңчидан Айбес Түлүшке, Чадаанадан Намзырай Хомушкага тускай шаңналдарны тывыскаан.

Маржымал Ондарның төрелдеринден «Тускай тывыгын чоруу дээш» база «Тергин салгакчы» деп шаңналдарга Мугур-Аксындан келген «Мөңгүн-Оваа» ансамбли төлөптиг болган. А «Келир үениң салгалы» деп шаңналды 9 харлыг Түметей Ширижикке, 13 харлыг Ананды Чингиске тывыскаан. Кызыл кожуунун Кур-Чер сумуздан келген «Чедер» ансамбли «Көрүкчүлерниң сонуургалы» деп шаңналды чаалап алган.

Чараш кыстар Башкириядан

Тывага болуп эрткен «Мисс Россия-2013» деп аттыг чараш кыстар мөөрейинге Башкирияның даңгыназы тиилээн.

Май 6-11 хүннеринде Азия төвүнге Бүгү-россияның аңгы-аңгы нациялар аразында чараш, буянныг болгаш чогадыкчы чоруктуң I мөөрейи 20 кижиге кижикчилег болуп эрткен. Аңаа Алтай, Армения, Бурятия, Даглыг Шория, Калмыкия, Кемерово облазы, Красноярск край, Кыргыстан, Томск облазы, Тыва, Татарстан, Хакасия, Якутия болгаш Москваның төлээлери мөөрейлешкен.

Башкирияның мурнундан Линара Тагированың «Хылыукай» Bashkirian

Beauty» деп аттыг студиязындан Ильмира Габитова биле Гульназ Кутлузаманова олар киришкен. Ильмира Габитовага «Мисс Грация» деп шаңналды тывыскаан. А Гульназ Кутлузаманова «Мисс Россия Интернешнл» деп аттың оваадайын албышаан, ук бедик атты чаалап алган. Москва болгаш Бурятияның чараш кыстары шыырак дээн үш кижиниң санынча киргеннер. 300 муң рубльдин сертификады-биле херээжен кижиниң каасталгаларын база июнь айда Албанияга болуп эртер «Miss freedom of the world» деп делегей мөөрейинге кижир чалалганы Гульназга тудускан.

«Тува-Онлайн» сайттан.

Сүт-Хөлдөн медээлер

Үнелелди берген

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун удуртуп-башкарганы Тыва Чазактың эрткен чылын кылып чоруткан ажылының отчедун кожуунун сумуларының чурттакчы чонунга ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак удурткан 7 кижини саставтыг ажылчын бөлүк делегерейи-биле таныштырып, чонуну көдүргени чамдык билдинмес айтырыгларынга тодаргай, билдингир харыларны берген.

Кожуун төвү Суг-Аксы суурга чон хуралыга кожууннар аайы-биле Сүт-Хөлдө суггарылга эргелелиниң даргазы Кара-оол Данзы-Белек, элээди оолдар, уругларның спорт школарының күш-культура башкызы Владимир Хомушкун, культура ажылдакчызы Тана Сат олар санал-оналды берип, Чазактың кылып чоруткан ажылдарына эки үнелелди берген.

Ниитизи-биле сүт-хөлдүлөр Чазактың ажыл-чорудулгазын эки деп түннээш, моон-даа соңгаар чаа-чаа чедишкннерни күзээш.

Хоочуннар конференциясы

«Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөңзү чок» деп үлегер чугааны бо-ла сакты бээр бис. Шынап-ла, көргени хөй, көк баштыг өгбелеривист кажан-даа утуп болбас.

Чоокта чаа Суг-Аксы суурга кожуунуң күш-ажыл болгаш социал хандырылга эргелелиниң эрттиргени конференцияга сумулардан хоочуннар киришкен. «Бистиң өгбелеривист — бистиң маадырларымыс» деп конференцияга кожуунуң күш-ажыл болгаш социал хандырылга эргелелиниң даргазы Аяна Кирилловна Монгуш, хоочуннар эвилелиниң даргазы Сара Сүгдировна Данзы-Белек, Алдан-Маадыр ортумак школарының башкызы Чечек Бүкүевна Монгуш кыска илеткелдерни кылган. Ылангыя Чечек Монгуштуң «Садыйаның салгалдары бис» деп илеткелди солун утка-шынарлыг болганын демдеглээр апаар.

Республиканың хоочуннар эвилелиниң даргазының оралакчызы Ольга Дамдын, кожуун чагыргазының ажылдакчылары К.С. Ооржак, С.А. Соскут болгаш өскелер-даа конференцияның киржикчилеринге байыры чедирген. Кызыл хоорайда Хоочуннар клувунуң хоочуннары ол конференцияның киржикчилеринге солун программалыг концертти бараалгаткан. Клубтуң хоочуннары Александр Ооржактың, Олал Шулуунуң, Назын Ширменин, Александр Доржунуң болгаш өскелериниң-даа уран талантызын чыылганнар магадаан.

Тус-тус сумуларның хоочуннар чөвүлелдериниң кежигүннериниң чураан чуруктарын, кылган каасталга ажылдарын, чыгган эм ояттарын делгелгеге көргүскен. Тыва национал чаңылдарга хамаарышкан мастер-класстарны чон сонургаан. Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының, Хоочуннар чөвүлелиниң, кожуунуң мурундан төлөптиг хоочуннарга шаңнал-макталдарны тывыскан. Алдан-Маадыр адаларның тура халыышынының 130 чыл оюнга уткуштур солун хемчеглер кожуунга ам-даа уламчылаар.

Бораш ОНДАР.

Шылгалдалар, шылгалдалар...

Өөредилге чылының төнчүзү, сөөлгү улдуну, бүгү чуртта улуг харысалганы негээр үе. Бо үеде школаның доозукчулары, башкылары чаңгыс аай күрүнө шылгалдаларынче (моон ыңай — ЧКШ) «шымны» бээр. Бо угланышкын талазы-биле улуг ажылды Тыва Республиканың өөредилге шынарын хынаар институт (моон ыңай — ӨШХИ) чорудуп турар. Чаартылгалар, өскерилгелер бар бе дээн айтырыгларга хамаарыштыр тайылбыр алыры-биле бистиң корреспондентивис Өөредилге шынарын хынаар институтун директору **Солангы Михайловна Середар-биле** ужуражып, ажыл-ишчи чугааны кылган.

С. Середар.

— Чаңгыс аай күрүнө шылгалдазы 2009 чылдан эгелээш, штаттыг чурумче кире берген, чогум оон мурнунда 2005 чылда шенелде кылдыр база эртип турган. Чаңгыс аай күрүнө шылгалдазы дээрге, күрүнениң түңнел аттестациязының бир хевири болуп турар. Ол болза, колдуунда 2 кол ыяап-ла дужаар орус дыл биле математика эртемнериниң түңнелдери кирип турар. 2009 чылга чедир шилилге-биле чоруп турган болза, оон 2009 чылдан эгелээш, кайы-бир эртемниң шылгалдазын дужаап шыдавайн барза, катап дужаап болур. А кажан ийи шылгалданың эң-не эвээш санын эртпейн баарга-ла, аттестат эвес, школа доосканының дугайында справка бижик алгаш, дараазында чылында катап дужаар апаар. Ол дээрге бир хевири-дир. ЧКШ-ни каддының байдалы-биле кызыгаарлыг арга-шинектиг уруглар чиигеткен азы бөдүүнчүткен хевир-биле, чок

ЧКШ-ниң киржикчилериниң регионалдыг медээлер баазасын март 1-ге чедир кылган турар ужурлуг. Ниитизи-биле бүдүн республикада каш 11-ги классчы барыл база оон аңгыда, мурнуку чылдарның доозукчулары деп категория база бар болгай. Чүге дизе дээди өөредилге черлеринче кирерде, ыяап-ла ЧКШ-ниң түңнелдери херек апаар. Олар муниципалитеттериниң кожууннарына билдиришкн кирип каарга, ЧКШ-ни кол үезинде дужаар. А бир эвес март 1-ге чедир билдиришкн кирип четтикпейн барган улус немелде үеде, июль айда, дужаар. Тайылбырлаарга, ЧКШ ийи кол үелиг: кол биле немелде. Чогум ЧКШ-ниң кол үезинде 11-ги классчылар, мурнуку чылдарның доозукчулары база эге болгаш ортумак-профессионал өөредилге албан черлериниң доозукчулары шупту кире бээр. А кандыг-бир чылдагаан уюн дужаавайн барган улус, немелде үеде ТывКУ-га дужаар.

Бо чылын республикада 39 шылгалдалар эрттирер пункт

хамааржыр. Аңаа төөгү эртеминге хамаарыштыр өскерилгелер бар, чүге дээрге бистиң чуртувустун төөгүзүнде өскерилгелер болуп турарындан болуп турар. Өске чаартылга — эртемнер аайы-биле эң-не биче баллдар хемчээли. Ону бис күзүн-не өөредилге эгелей бээрге, школаларже таныштырылга кылдыр тарадыптар бис. ЧКШ 14 аңгы эртемге болур, оон иштинде 2 ыяап-ла дужаар эртемнер. Хөй хереглелдиг деп санаттынып турар эртемнерге төөгү, бойдус эртеми, химия, биология хамааржыр. База бир онза чаартылгага 2014 чылда шылгалданы компьютеризация хевирлиг эрттирериниң дугайында төлөвилелди ажылдап кылыры көрдүнүп турар. Эрткен күзүн бис-

2 чыл дургузунда к турар, а 2014 чылда чыл апаар.

ЧКШ-ниң кол үези июнь 19-ка чедир.

Шылгалдалар үези айтырыгга доозукчу рум дүрүмнери хам дээрге дузаламчы ажылгап болбазы. Ынгалар болуп турар. Ыжыдышкыннары болзы-биле ажылды улам турар бис. Ада-иениң чиниң-даа талазындан улуг дээрзин шупту медчугула.

Херечилелдерге ха чугаалаксап каар чүүл ни дужааган соонда,

“ЧКШ ийи кол үелиг: кол биле Чогум ЧКШ-ниң кол үезинде 11-ги чылдар, мурнуку чылдарның доозуры база эге болгаш ортумак профессионал өөредилге албан черлериниң чылары шупту кире бээр. А кан чылдагаан уюн дужаавайн барган немелде үеде ТывКУ-га дужаар.

тиң регион база шенелде кылдыр киришкен.

Өскерилгелерге орус дыл шылгалдазының үезинге 30 минут немээни хамааржыр. Чүге дээрге орус дыл нарын болгаш тестилик айтырыглар база бар, чогаадыг база бижири. Мурнуку чылдарның практиказындан алырга, школачылар айыттыганын үезинге четтикпейн турган.

2012 чылдан эгелээш, хөй-ниити хайгаарал институту тургустунган. Хөй-ниити хайгааракчыларын чыыр талазы-биле ажылды ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы чоруткаш, ШЭП-терже чорудуптар.

Амдыызында бо чылын эрги «Өөредилге дугайында» хоойлу-биле дужаар бис, а чаа хоойлу 2013 чылдың сентябрь айда күштүг болур. Ынчал кээрге, дээди өөредилге албан черлеринче база амдыызында эрги дүрүмнер-биле кирип болур. ЧКШ-ниң түңнелдери

езугаар ажылдаар бол аайы-биле аңгылаттыг дер хыналдазы чоруп бис херечилелдерни аргы шыдавас бис. Чамдык берипкен уруглар чер апаар, а олар ол дорадарый ап алырын күзү РМБ долузу-биле федерал дээлер баазазыңче кире гаш, доозукчулар херечи чок-даа болза, каяа-даа кументилер хүлээп алыр чугаалаарга, олар ком баллдарын көрүптер. база катап катаптап каар херечилел чок-даа болза, регионче дужаап кирип талазы-биле ада-иелерге йылбыр ажылын чорудуп. Бо хүнде белеткел даларын эрттирп каап Оон кол сорулгазы — дүрүмнери-биле таныжып

Айтырыг-ха

Айтырыг: «Апрель айда ЧКШ дужаар даңзыдан июнь айызынче шилчидип ап болур бе?»

Хары: «Шилчидип болур, ийе. Чүгө ЧКШ-ниң кол үезинче шыдавайн барганын бадыткаан бижик эккээр. Ол дээрге канды чылдагаан уюн шылгалдаже келбейн барганын бадыткаанын кол шылгалда комиссиязы шийтпир үндүргөш, протокол езугаар өскерилгелер кирир бис».

Айтырыг: «Чамдык ада-иелер хоорайда өөренип турар үр ЧКШ дужаап алыры-биле сөөлгү улдуну суурларга доозуп алар чорудуптар. Ындыг бооп болур бе?»

Хары: «Ол дээрге кижини бүрүзүнүн бодунун эргези болгаш дир. Ынчалзажок, назы четпээн школачы кижини ада-иези-биле чо хоойлу езугаар төлээлеттирген кижини-биле чурттаар болганда, өөр кижиниң чанынга ада-иези албан турар ужурлуг».

Айтырыг: «Школаны шагдала доозупкан улус кажан, каяа, ЧКШ-ни дужаап ап болурул?»

Хары: «Ол дээрге үстүнде айтканым мурнуку чылдарның зукчулары деп категорияга хамааржыр улус-тур. Олар үезинде ма чедир билдиришкн кириптер болза, РМБ-же кире бергеш, ЧКШ кол үезинде дужаап болур. А бир эвес четтикпейн барган болза, не үезинде дужаап ап болур».

Айтырыг: «Хоорайга школа дооскан улус суурларже келгеш, дараазында чылында ЧКШ дужаар дээн болза, албан дужаар бе азы чурттап турар чериниң аайы-биле кожуун дужаап болур бе?»

Хары: «Бо айтырыгга харының утказы үстүнде айтырыгның ырызы-биле демей. Чурттап турар чериниң аайы-биле март 1-ге ЧКШ-ниң кол үезинче билдиришкн кирип четтиге бээр болза, дужаап ап болур, а бир эвес кол үеже кирбейн барза, найысылал ТывКУ-га немелде үеде дужаар апаар».

Валерия КОМ

Авторнуң тырттырган чурту.

Тыва Республиканың Чазааның
отчедунга хамаарыштыр

КҮҮСЕТТИНЕРИ ЧИГЗИНИГ ЧОК

2012 чылда кылып чоруткан ажылының түңнелин Тыва Республиканың Чазаа чурттакчы чонга таныштырды. Чазактын төлээлери бистиң кожунунга кээп, ажылчы чонга отчедун берген. Нитиизи-биле алдыр, эрткен чылды багай эвес түңнелдерлиг дооскан. Бүгү назынымда көдээ ажыл-агый шугумунга ажылдап чораан болгаш ол талазы-биле байдалды өнөрү согурун мен. Мал ажылы-агый, дүктүн бүдүрүлгө хем-чиркөө 4,76 млрд. рубль болуп, 2011 чылдагыга деңгээлге, өзүлдеги чыгын эки деп үнелээр мен. Ол чыгын эт бүдүрүлгө, дүк, сүт чыгарыш болган.

Эрткен чылын мыйыстыг бода берген, өшкүнү болгаш хойнун, чыгыш, ивинин баш санын өстүрүлгө чире эки болган. Бо чыгыш көргүзүгө бистиң кожунунга чыгышкыны база эвээш эвес болган. Ол ышкаш көдээ ажыл-агыйны өнөрү эвээш эвес акшаны чыгарган.

Бо болгаш өске-даа чедишкенин Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылда күженишкенин ажыл-агый бадыткап турар. Чедишкенин улам быжыглаарын, болган чамдык четпестерни дарый

чайладырын күзээр кижидир мен. Чазактын отчедунда кол черни ээлээн «Бир суур-бир бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели чоннун улуг сонургалын болдуруп турары чугаажок. Ону боттандырар дээш Тываның чурттакчылыг чер бүрүзү бедик көдүрлүүшкүнүгү ажылдап, чаа-чаа чүүлдерни тып турар дээрзин солуннардан номчуп турар мен. Оон күсүлдесиниң ачызында чоннун амыдырал деңгээли улам бедир дээрзинге чигзиниң чок.

Бо төлөвилелди күсүлдесиниң талазы-биле бистиң кожунда «Мөген-Бүрөн» КУБ улуг ажылдарны кылып эгелээн. Оон директору, дуржулга-лыг удуртукчу Өшкү-Саар Аракчаа-евна Ооржак чаа үениң негелдеси-биле ажылдап, Кызыл-Хая суурнун демдээ болур продукцияны бүдүреринге бүзүрелдиг. Ол талазы-биле чогулгалыг түңнелди чедип алыр дээрзинге идегеп турар мен. Быжыг тура-соруктуг мөңгүн-тайгажылар салган сорулгазын күсүлдесин дээрзинге чигзиниң чок. Чазактын келир чылын кылып отчедунга ол дугайын чугаалаар деп йөрээдим.

Эрес-оол СААЯ,
совет болгаш ажыл-агый ор-
ганнарының хоочуну.
Мөңгүн-Тайга кожуну.

ЧАРАШ-ЛА ЧОРДУ

Кызыл хоорайның мурнуу талазында, Таңды, Тес-Хем, Эрзин кожуннарже оруткан ырак эвесте кончуг чараш бажыңны дыка дүрген тудуп удуртукченин магадап эскерген мен. Көөрге, чараш-ла чорду. Солун-сеткүүлдерден номчурумга, уруглар сады болду.

Чүгле бо уруглар садын эвес, өске-даа хоорай, суурларда уруглар чараш тутканын азы септээнин Тываның Чазааның отчедундан база чыгардым. Ырак-узак Тере-Хөл, Чыгыл болгаш Мөңгүн-Тайга кожун-да безин ажы-төл чыгыр, ой-саттарны, школаларны, спорт чараш тудуп турарын кончуг-ла билдиргендер мен. Тываның чуртулгалының бо ажылче улуг күжүгүн салып турары черле

чөптүг-дүр. Аныяк-чаш салгал кан кадык, спортка ынак кылдыр өссүн деп бодаар болза, ынаар кылыр-даа ужурулг. Оон түңнелдерин телевизордан көрүп, солуннардан номчуп олар-дыр мен. Делегей чергелиг маргылдааларга суг болза бистиң ажы-төлүвүс кымга-даа белен алыспас апарган-дыр. Кара-оол дарга боду база спортка кончуг ынак кижидир бо. Ынчангаш спорт республикада дыка сайзырап, ажы-төлдүн төлөпиг, кан кадык кижилер бооп өзериңге дыка салдарлыг. Дарга кижидир боду үлгер-чижек бооп чорда, аныяктар спортка хандыкшылдыг болбайн канчаар. Бо ажылдың дынын черле кошкатпас болза эки деп бодаар мен.

Доржул-оол МОНГУШ,
пенсионер.
Тес-Хем кожуну.

ЭКИ ДЕП САНААР МЕН

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылда кылып чоруткан ажылдарының талазы-биле бистиң ырак-узак өвүр кожунунун Чаа-Суур сумузуң чонунга отчетту ТР-ниң Күш-ажыл хөгжүлдесиниң талазы-биле яамының сайыдының хүлээлгезин күсүлдесин турар, чоокта чаа сонгуптурган аныяк удуртукчу М.Ооржак тодаргайы-биле таныштырып чугаалады.

Мээң көрүжүм-биле, ТР-ниң Чазааның 2012 чылда кылып чоруткан ажылдарын нитиизи-биле эки деп санаар мен. Чижээлээрге, Чазактын Москвага сургакчылап чурттар үезинде Мөңгүн-Тайга кожунунун Ак-Баштыгга болган ажылдарга хамаарыштыр теле-радио-биле харылзашкаш, удаптаанда кожунунга чедип, айыыл-алапка таварышкан оолдарның үлгүлериңге дузаламчыны чергени эзулуг сагыш-човаашкын-дыр. Хову-Аксынга база-ла Тываның чыгыш боду чедип, ажылды уг-ла баштап, ачы-дузаны көргүскени удуртукчунун мөзү-бүдүжүнде. Оон-даа өске кижиктерни кирип турар.

чаарты кылып турары демдег-лексенчиг. Тываавтоорук эргелели «Енисей» М-54 федералдыг автоорукту бистиң кожунунун төвү Хандагайты — Боршоо талаже ээлдирип, кылып чорутканы эки үр-түңнелдиг ажыл-дыр. Нитиизи-биле эрткен чылдың ажылдары караакка көстүп, чаартылгаларны хөйү-биле кирип турары илдең. Кайда-даа чурттаар оран-сава бажыңнары туттунуп турар.

Бистиң суурувус Тываның өске чурттакчылыг черлери-биле бир дөмөй бурунгаар хөгжүлдени алган. Амгы үеде суурда аныяк өг-бүлелер чурттаар черлерни тудуп ап турары көдээде сайзыралдың херечизи. Тыва кижиниң бурун шагдан ижи — мал-маган ажыл-агыйында хаара туттунган кижилериниң санының не-межил турары Тыва Республиканың Чазааның оон Баштыңының ажыл-чорудулгазының чедишкени деп демдеглээр апар.

Ынчангаш, 2012 чылда ТР-ниң Чазааның кылып чоруткан ажылы нитиизи-биле эки-дир.

Василий ТЮЛЮШ,
Өвүр кожунунун Дус-Даг,
Чаа-Суур сумуларының социал
айтырыглар харыылаар даргасы.

Май 15 — Бүгү-делегейниң Өг-бүлө хүнүңге

ААС-КЕЖИКТИГ ӨГ-БҮЛЕ —
ЧУРТТУҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ КОЛ ДЕМДЭЭ

Бүгү-делегейниң өг-бүлө хүнүн 1993 чылдың сентябрь 20-де КНО-нун Кол Ассамблеясы үндезилеп тургускан болгаш хүлээп алган шийтпир езугаар май 15-те демдеглээр апарган.

Бо хүннү тургуска-нының чылдагааны өг-бүлениң хөй нарын айтырыгларынче хөй-ниитиниң сагыш салышкынны угландыраары. КНО-нун кол секретарының санал-оналы биле алырга, өг-бүлениң эрге-ажыын херекке албас болза, оон кижигүннериниң чаңгыс деми айылга келир.

Өг-бүлө — ниитилелде кол институт. Ынчангаш кандыг-даа кижиге чүнүң-даа мурнунда өг-бүлөзи чоок, эргим болур. Өг-бүлө — ниитилелдин кол өвээ, кижизиг үлгериниң кадагалакчызы, культура болгаш төөгүнүң салгал дамчышкыны, хөгжүлдениң болгаш доктаамал турум байдалдың магадылалы. Өг-бүлениң ачызы-биле күрүнө

хөгжүп, быжыгар, чоннун чаагай амыдыралы улам сайзыраар. Аңгы-аңгы үелерде чурттуң хөгжүлдесин, оон бүгү талазы-биле байдалының туружун өг-бүлелерниң хөй-ниитиде байдалындан болгаш күрүнениң өг-бүлөге хамаарылгазындан үнелеп көөр турган. Өг-бүлөден кижиниң чуртталгазы эгелээр, оон бүрүн эргелиг хамааты кылдыр тургустунар. Өг-бүлө — ынакшыл, хүндүткел, эп-сеткил каттыштырылгалы, хандыкшыл-дыр. Сайзыраңгай ниитилел кижиге чокта тургустунмас, бурунгаар хөгжүп шыдапас. Менди-чаагай, аас-кежиктиг өг-бүлө — чурттуң хөгжүлдесиниң болгаш депшилгезиниң кол демдээ.

Россия Федерациясында бо байырлалды 1995 чылдан эгелеп демдеглеп эгелээн. Ол хүн өг-бүлө айтырыгларынга тураскааткан аңгы-аңгы конференциялар, акциялар, концерттерни эрттирип турар. Май 15-те Россияның өг-бүлөге, ажы-төл кижизидилгезинге көскү үлүг-хуузуң кириген хамаатыларынга «Ада-иениң алдары» деп медальды шылгарааннарга тыпсып турар. Тывада чылдыңна үлгерлиг өг-бүлелерни мактап, шаңнап, аңаа хамаарышкан аңгы-аңгы хемчеглерни эрттирери база чаңчылчаан.

МӨҢГҮН БАШТЫГ ӨГБЕЛЕРИМ —
ЧОРГААРАЛЫМ, ӨӨРҮШКҮМ

Өг-бүлө — бичии күрүнө. Ол ниитилелдин кезин, күрүнениң үндезини. Чаш уруг өг-бүлөгө төрүттүнгөш, кижиге болуп хевирлеттинер. Ада-ие, өг-бүлениң кижигүннери кандыг болурул, оон өстүрүп, кижизидип, өөредип каан төлү ышкаш ындыг болур.

Чырык черде үлгерлиг, төлөптүг, ат-сурагылыг, ажыл-ишчи, онзагай, чараш өг-бүлелер кайы хөй. Тыва чоннун кайгамчык чараш езу-чаңчылдарында өг-бүлө — кижизидилгениң одаа чораан. Амыдыралда хөй ажы-төлдү чараш мөзү-бүдүштүг, биче сеткилдиг, ажыл-ишчи кылдыр хевирлеп өстүрүп каан ада-иелер езулуг маадырлар ол. Оларның чижээне, кырган-ачам Чымба Көк-Хунаевич, кырган-авам Көкүр Дывааевна Ондарларны кирип болур. Олар — Ишкин сумузуңнун хүндүлүг, хоочун чурттакчылары, күш-ажылдың хоочуннары, Ада-чурттуң улуг дайынының тылдың дайынчылары, «Кызыл-Тайга», «Ишкин» совхозтарның мурнакчы малчыннары, хөй ажы-төлдүн үлгерлиг ада-иеси, хөй санныг уй-нуктарның буянныг өгбелери. Олар кады амыдырал тудуп чурттааш, 55 чыл болганнар.

Кырган-ачам сарыг бүрү эстеп, күскү сооктуң тыныжы эскертинип турар үеде 80 харлаар, кырган-авам частың башкы айында 77 харлаар. Олар мугур 55 чыл иштинде кадыр арттарны ажып, шалкын хемнерни кижип, амыдыралдың аар-бергезин-даа, аас-кежиниң-даа деңгө үлөжип келгеннер. Кырган-ачам шала кыскажак дурт-сынныг, хүлүм-зүрүп чоруур шырайлыг, кара бажы борарып, кастактарында мөңгүн хыраа дүшкензиг ак дүктөрлиг, оожум-топтут аажы-чаңныг кижиге. Ол — угаанныг, оон сөглээн сөзү өртөктиг, суртаалдыг. Ону келиннери «Дагжывас» деп оожум, бүдүштүг боорга, хүндүлөп шолалап адаан. Хөй чылдарда төрүүр инек кадарып, хөй санныг шаңнал-макталдарның

эдилекчизи бооп ажылдап чораан мурнакчы малчын. Ол — аңнаарыңга салым-чаяанныг кижилериниң бирээзи, чон аразыңга ады алгаан хүндүткелдиг аңчы. Кырган-ачамның чазап, дарганнап кылган эдилелдери кайгамчык чараш. Ол каасталга херекселдерин, аъттың дериг-херекселдерин, бижектерни, бооларны, шоочаларны демирден соп кылып чораан. Ылаштан өг иштиниң эдилелдерин, өг-ыяжын чазаарыңга ынак. Кырган-ачам — уран-талантылыг, чечен-мерген кижиге. Тыва чоннун делегейде алдаржаан

зүрүглүг, ак шырайлыг, шала узун, шилгедек дурт-сынныг, биче сеткилдиг, бөдүүн, кайгамчык чараш кижиге кырган-авам ол. Оон шугулдап, кончуттунуп, хорадап турганын кижиге көрбөс, кезээде чазык-чаагай. Ол — бистиң идегелдиг сүмелекчивис, башкарыкчылыг, чоргааралыгы. Кырган-авам — чечен сөстүг, аас чогаалыңга ынак кижиге. Чагыг, сүме бергенде, үлгер домактарны болганчок-ла ажыглаары онзагай, өөредиглиг. «Бузуктуг ыяшка куш чыгыр, буянныг өгте чон чыгыр» деп үлгер домактың херечизи

“ Улуг өг-бүлөвистиң үлгерлиг, хоочун баштыңнарын дөзөп, оларның сагыш-сеткилин хомудатпайн, чараш мөзү-бүдүштүг болуру — ажы-төлү бистиң ыдык хүлээлгевис.

сыгыт-хөөмейиниң күсүлдесиниң. Игилге, бызаанчыга, хомуска ой-наарга, дыңнаксанчыг, тааланчыг. Тыва улустуң аас чогаалыңга ынак, кезээлдерде тоолдаар, тывызыктажыр, чечен чугаалар чугаалаары солун. Ол — шыырак чарынчы, бойдус чаяаган эндевес чаңныг ховар кижиге. Ол бодунун мөзү-бүдүжүнүн эки талаларын ажы-төлүңге хевирлеп каан: ус-шеверин Саша, Сүгей даайларым, оожум-топтун, ишчизин Алена, Алексей даайым, уран-чеченин Айлаң даай-авам, авам, уран-талантызын Семис-оол даайым, ажыл-ишчи, аңчы-эрезин Андрей, Аяс даайларым, эндевес чарыннаарын Борис даайым дээш, оон-даа хөйүнү бижип болур.

Өг-бүлениң одааның камгалакчызы, башкарыкчызы, кол өвээ — ие. Мээң кырган-авам Көкүр Дывааевна Ондар — 11 уругну өстүрүп кижизиткен маадыр ие, хөй санныг уйнуктарының буянныг кырган-авазы. Ол — аажок ажыл-ишчи, чиик адак, кашпагай, хөглүг-баштак, чараш ава. Дыдырарган, борарып келген чолдак чаштыг, шаңгыр карактарлыг, чылыг хүлүм-

кырган-авамның өөндөн чон черле үзүлбөс. Ол аажок ажылгыр эне, холу черле куруг орбас. Аныяк чылдарында мурнакчы саанчылап, Москваже баар путевканы чаалап ап турганы анаа эвес, ажыл-ижиниң бадыткалы ол.

Улуг өг-бүлөвистиң үлгерлиг, хоочун баштыңнарын дөзөп, оларның сагыш-сеткилин хомудатпайн, чараш мөзү-бүдүштүг болуру — ажы-төлү бистиң ыдык хүлээлгевис. Мээң кырган-ачам Чымба Көк-Хуна оглу, кырган-авам Көкүр Дываа уруу эртем-билини чок, бөдүүн, малчыннар-даа болза, бистерни салгалдарын езулуг чараш мөзү-бүдүштүг эки кижилер кылдыр өстүрүп-кижизиткенниңге чоргаар-ланыр мен. Ишкин сумузуңга 50 чылдан хөй чурттаан өг-бүлелерге тураскааткан кезээни эрттирер деп турары солун. Хоочун өг-бүлелерге, чаңгыс чер-чурттугларымыска база эргим ынак кырган-ава, кырган-ачамга сеткилимниң ханызындан кадыкшылды, өөрүшкүнү күзеп, черге чедир мөгөйдим.

Чаяна МОНГУШ.
Кызыл-Тайга суур.

Чагааларны чазып номчаа

АНЫЯКСЫГ ӨГБЕЛЕР

Тура-соруу бедик, ажы-төлү дээш сагыш-човангыр, биче сеткилдиг ада-ие кижилерни бо-ла чорааш эскерип көрүп, оларның чугаазын дыннаксаар чаңылдыг мен. Суг-Аксы суурга чорааш, база бир солун, хөйүн көргөн хоочун кижиге ужуражы бердим. Амыдыралда белен чүве чок дээрзин бо улуг назылыг акый мени угааткан, сургаандаа ышкаш кылдыр чугаалап турду. Хөйүн көргөн кижилерниң чугаазын аныяк кижилер дыннап, оон үлегер алыр болза чөптүг деп санаар мен. Карактарының оду чырыш кыннып турган-даа ышкаш, ындазында эрес-соруутуу кончуг кижини Очур-оол Бөскекович Ооржак дээр болду. Ол эрткен чылын 75 харлавышаан, өөнүн ишти Анай Комбуштайевна-биле кады чурттааш, 50 чыл болган алдын кудазын демдегеп эрттиргенер. Чаңгыс черге 50 чыл кады чурттап чоруур өг-бүлелер эвээш. Оларның ол байырлалын хөй санныг ажы-төлү, төрелдери кайгамчык эки кылдыр эрттиргенер. Ажы-төлүнүн аразында эмчи, юрист дээш, кандыг-даа эртемниг кижилер бар. Анай Комбуштайевна биле Очур Бөскекович Суг-Аксы суурнун эң хүндүлүг чурттакчылары болуп чоруурлар. Очур-оол Бөскекович харылзаа шугумунга бүгү назынында ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Бажынарже кириген радио ажылда-вайн барган таварылгада, чүгле ону кылыр кижиге Очур-оол Бөскекович ол. Анай Комбуштайевна эмчи сестразы болуп 40 чылдар дургузунда ажилдаан. Сеткил сагыжы сергек чоруур кижилер кырыыр назындан аткаарлап турары чугаажок. Олар анаа олуруп дыштанмас кырганнар дээрзи илден, көскү. Огородунда

ногаа-чимистиң кандызын-даа тарып, ажаап турарлар. Ортун уруу Оксаназының улуг уруу башкы мергежилин дээди эртемни дооскаш, Суг-Аксы суурда башкы болуп ажилдап турар. Төлөпиг ада-иелер ажы-төлүнүн уругларынга эки үлегер-чижээн көргүзүп чоруур дээрзи билдингир. Ажы-төл өзүп келгеш, кандыг кижилер болуру ада-иенден кол хамааржыр. Олар каш аңгы солуннарны чагыдып алган номчул, дугаар аайы-биле көктөп, шыгжап ап чоруур улус болду. Бажынынга кире бээр — кайгамчык, арыг-силиг. Хамык чүве чурум чыскаал аайы-биле турар. Экиригек, хүндүлээчел кырганнар дээрзин эскердим. Кандыг-даа кижилерниң мөзү-шынары ук-ызыгуурдан хамааржыр деп чугаалаза частырыг чок боор. Чурттап эртер назынында чырык, чаагай овуру-хевирин арттырып каарга, оон эки ат-алдар кайда боор. Очур-оол Бөскекович биле Анай Комбуштайевна өскелерге эки үлегерин көргүзүп чоруур өг-бүлелерниң бирээзи. Бажының дүгү агаргыже чүнү көрбээн дээр силер. Хөйүн көргөниң бадыткалы кылдыр ырай берген чылдарның үлерин менден шала элдээртир айтырып, бо үеде амыдырал-чуртталганың байдалы кандыг бооп турарын элээн чугаазынга шөйерин оралдажып орду. Улуг назылыг кижиге болгаш ындыг боор оң. Эрткен болгаш амгы үениң шүүштүрүп орган хевирлиг болду. Бо хоочуннун чугаазын улам «был-далаптар» болза улам-на шөйлүп чоруй баар хире болдур ийин. Бо өгбелеривиске омак-сергекти, өөрүшкүнү күзеп артым.

Сандю ТЮЛЮШ.

Сүт-Хөл кожуун.
Кызыл-Тайга суур.

ҮЛЕГЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

Чаа-Хөл кожуунда үлегерлиг өг-бүле дугайында бижиксе-дим. Павел Өрженмеевич Ховалыг дээрге Бедик-Хавак чурттуг чурукчу деп шолалыг улуг өгбевис. Маска-кадаг тудуп алыр болза, оон холдарын «алдын» дээр болза чазыг чок боор. Чуруундан аңгыда ол тудугжу, чазаныкчы болганындан тыва аптаралар дээш, кылбас чүвези чок. Ажилдап турар «Солнышко» уруглар садының иштиги, даштыкы каасталга, дерилгезин база кылган. Ол 5 ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, төлөпиг кижилер кылдыр өстүргөн. Улуг огул Толя — ийи дээди эртемниг, Чаа-Хөлдүн школазында төөгү башкызы. Уруу Тоня — эмчи сестразы. Үш дугаар огул Амур — эмчи, оон бичизи Павлинка Кемерово хоорайда кардиолог эмчи бооп ажилдап-чурттап чоруур. Хей-

мер огул студентилеп турар. Өг-бүлениң херээжен ээзи Олчатмаа Очур-ооловна Ховалыг 42 чыл иштинде школа назыны четпээн уруглар албан черинде кижизидикчи башкы бооп ажилдап турар. Ол — күш-ажылдың хоочуну, хөй хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи. Оон 42 чыл дургузунда школаже үдээн чаштарының аразында амгы үеде башкылар, эмчилер, шагдаалар дээш, кандызын чок дээр боор. Олчатмаа Очуровна биче сеткилдиг, дузааргак, шевер. Суму, кожуун чергелиг мөөрейлерге киржи, шаңналдыг черлерни ээлеп турар дуржулгалыг хоочун башкы. Өскүс арткан думаларын эртем-билигге

чедирип, оларны дөт оларның быжыг чө чоруур. Бо чылын б башкының 60 чыл юб тыр ажил-ижинге бе нерни, ак орукту, х болурун күзедивис.

Чаа-Хөл кожуун.

ИЕНИН ЧҮРЭЭНДЕ — АЖЫ-ТӨЛҮ

Байлак-кыс Лукеевна биле Виктор Кыргысович Конгаалар кайызы-даа 60 хар ажып турарлар. Боттарының ажы-төлүндө аңгыда, хөй өскүс уругларны бут кырынга тургузуп азырааннар. Б.Л. Конгаа 30 ажыг чылдар дургузунда күш-культура башкызы болуп, хөй спортсменнерни кижизидип өрөткен, а өөнүн ээзи В.К. Конгаа чоллаачы-механизатор. Каш чыл бурунгаар оларның хеймер огул Найыр орук озал-ондак айылынга таварышкаш чок болган. Ол өөнүн ишти Салчак Сталина Валерьевна-ның болгаш бичи чаптанчыг огулунуң Намзырайның ынак эжи, ачазы, деткимчеи чораан. Хостуг болгаш тыва хүрешке ады алгып бар чыткан аныяк мөгелерниң бирээзин Конгаа Найыр дээр болза чазыг чок. Ол

Тывага аңгы-аңгы чеге удаа-дараа кидарлыг черлерге тө «Шын» солуннун ары дугайында материал үнүп турган. Акызы өөренип тургаш-ла, х Сарыг-оол Кууларны дан үзүндү: «Бистиң лывыс бар, кандыг-би кижилеривис ол хүн чорда, кандыг-бир ады-биле адаарын бе ол «бурганнаан» соон кээр улус-тур бис ийи Кууларга катчып, Кыз бир кудумчузун Конга ады-биле мөңгөждип гыл деп саналдыг мен.

Ортун-оо Кара-Хөл сумузу.

ЧЫРАА, САЯК ЧЫРАА-БОРА

Чыраа, саяк, чүгүрүк чоруктуг чылгы малды тус черниң чурттакчылары, ук малдың ээлери азы салгалдары белен утпайн, сактып чоруур. Азы кожуун, республика, суму, арбаннар дамчып, тоолчургу чугааларже шилчип, чон ортузунга тарап чоруй баар болгай. Эрткен чүс чылдың 1950 чылдарның эгезинде Алдан-Маадырга чаа-ла мал, чер ажыл-агыйының эштежилгелери тургустунуп, оон чоорту колхозтажышкын эгелей бергенде, Өктег Баян-Саң огул Ооржактын (мөге Өктектиң) колхозка салган Чыраа-Бора адының дугайында чугааларны тус черниң улуг назылыглары ам-даа утпааннар. Чымчак сиден сый-ла баспас, Чыраа-Бора канчап барган? Өргүн чонга суртаал кылыр, Өктег дарга канчап барган? — деп, Алдан-Маадырның чамдык кижилери бо-ла ырлажы бээр турган. Шынал-ла, Өктектиң Чыраа-Боразының ажык-дүжүн көрбээн

дарга-бошкалар ховар деп бодаар мен. Ол үеде амгы үеде ышкаш чындындайып, шимеңнедир халдып турар чик-каралар бар эвес, ийи-чаңгыс дүрген чоруктуг ылгын, ажылчын, чаыш аъттарны даргалар ажылгаар, мунар боор чүве болгай. Алдан-Маадыр сумузуңуң база бир төлөпиг кижизи Өктег Баян-Саң огул Ооржак бо-ла болгай. Ол бригадирлеп, арбан даргалап, колхоз баштаар черниң кежигүнүңге соңгудуп, черле кылбаан-тутпаан ажылы чок дээр болза хөөредиг болбас. Кады төрээн акызы Лопсан-Шырап Ооржактын эзулуг салгакчызы. Өктег Ооржактын дугайында Алдан-Маадыр сумузуңуң даргалап турган Даржай Кежегелигевич Монгуш «Шын» солунга бижээн. Өктектиң Чыраа-Боразын Алдан-Маадыр колхозтун баштайгы даргалары Чадамба Монгуш, Шалдыг Донгак, хамааты дарга Плотниковтан бээр мунуп чораан. Чыраа-Бора чымчак сиден сый баспас, кедегей ылгын

колхозка халас салганын бодаарга, эки аъттың ээзи хөй-ниитиниң херээңге шыңчы бердинген, колхозтун өңчү-хөреңгизин улам байытканы тодаргай-дыр.

Кажан ачам колхозтун бригадизинге турда, Чыраа-Бораны ачамга быжыглап каан турган. Ынчалза-даа удаваанда хайыраан Чыраа-Бораны чазый, чилби оорлар алгаш барган. Оларның «аспаанче» кирбээн болза, сөөлүнде барып, төөгүлүг Чыраа-Бораның бажын төрээн чериниң ыдыктыг ыяжынга тураскаал кылдыр бедик азар турган-дыр ийин.

Алдан дөрттүн аразынга ачырдатыр тутуп, шүглүп, үжүрлөжип, арат-түмөнниң ортузунга суртаал ажылдары кылып чораан арат огул мөге Өктектиң азыраан малы чыраа, саяк чоруктуг, ажы-төлге, арат-чонга макталдыг, төлөпиг. Улуг огул Дываан Өктекович Ооржак амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Чадаананың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезинге ак сеткилдиг ажилдап чораан. Өктег Ооржактын чымчак сиден сый баспас Чыраа-Боразының дугайында чүүлүмнү төндүрүп тура, адыгуузуң мал-даа болза, эргим чонга үнелиг, ээзинге эргелиг болуп артып каар. Ол дугайында амыдыралдың бүгү талаларын хандыр сайгарып билир, угаан-сарыылдыг кижилер угап билири артык эвес болгу дег.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

СУЗУВУСТУ БАСТЫРБАС

2013 чылдың апрель 21-ниң хүнүндө «НТВ» төп телеканалга көргүскен Тывада арагалаашкынның болгаш оон-биле харылзаалыг кем-херек үүлгедиглериниң дугайында теле-дамчыдылгага Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурнун өөреникчилери болгаш башкылары удурланып тур бис. Бис ол телеканалдың журналистеринге болгаш ону белеткээнерге удурланмас аргавыс чок болду. Ыт ишпес ажыг сугга сундуккан, хей-аадын оскун-

ган, каш-ла санныг уржуундан, чаңгыс үнүг чыдылга бистиң, бүгү сузувусту кудулатты. Төөгүдөн бээр, үндөзүн снывыска чүдүп, тейлеп, же сундулавайн чораан амгы үеде бурунгу өг-үлегер-чижээн салгал чурт Шолбан СОЯ школазының 11-кы өөр Бай-Тайга кожуун.

ТАЙБЫН! КҮШ-АЖЫЛ! МАЙ

Май 1-де Орус культура төвүнүн ажылдакчылары «Тайбын! Күш-ажыл! Май!» деп концертти бараалгаткан. Олар чылдың-на Май 1 таварыштыр чайгы сезоннун ажыдышкынын эрттирерлер. Төптүн удуртукчузу Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Вера Николаевна Лапшанованың чугаазы-биле алырга, бо концерт соонда-ла Май 9, июнь 1 уруглар хүнүңге, орус омактыг улустун янзы-бүрү байырлалдарына тураскааткан байырлыг хемчеглерни боттарының микрорайонунун чурттакчыларына эрттирип турар. Май 5-те Тывага «Преображение» деп сагыш-сеткил төлөвилелиниң таныштырылгазы болган. Май 31-де ак чаштыг кыстың хүнүн 3 дугаар чыл эрттирер бис. Концерттерден аңгыда православ чүдүлгениң аңгы-аңгы байырлалдарына тураскаат-

кан уран-шеверлер көрү ярмаркаларны эрттирер. Май 1-де орус улусчу ыр «Раздолье» чонга бараан Олар «Дуня» орус улусчу Ясь конюшину» белору «Варенички» деп украин ырларын дээш, оон-даа өкүүсеткен. Ансамблдиниң дөрт эр, алды кыс кижилер Кедип алган орус националдык каас, ырлай бээр дика аяныг. Олар ырлажы чылганнар ырларын сатай ырлажып, дидимнер бичи уруглар танцы-самба Эрткен-дүшкен машиналар байырлыг концертти көрөт 1 байырлалының хемчээ эрттирген бо концерт чоннун сагыш-сеткилин кал солун болган.

Шончалай ХОБ

ЧАГЫДЫЛГА — 2013

2013 чылдың ийги чартыының
чагыдылгазының чогумчалыг цези!

Чартык чылда
чагыдылга өртээ:
чурттакчы чонга —
521 рубль 88 көпеек,
албан организация-
ларга — 581 рубль 88
көпеек.
Солунну 1 азы 3
айлап чагыдып ап бо-
лур силер, номчукчу!
1 айда организация-
ларга — 96 рубль 98
көпеек,
чурттакчы чонга —
86 рубль 98 көпеек.

сайт: <http://shyn.ru>

БОЙДУСКА ХУМАГАЛЫГ БОЛУРУ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Арга-арыг
ажыл-агыйының талазы-биле күрүне
комитетиниң яамыларга, ведомство-
ларга, муниципалдыг тургузуларның
удуртукчуларынга дыңнадыры болза,
Арга-арыг ажил-агыйының федерал-
дыг агентилели 2013 чылдың май 18-те
«Ыяш тарып олуртурунун национал
хүнү» кылдыр чарлаан.

Ол акцияның сорулгазы болза, чурттуң
база бир кол байлаа — Россияның арга-
арыына хумагалыг болурунга кижизидилге,
национал арга-арыгны камгалап арттырының, катап тургузарының
болгаш көвүдерииниң айтырыгларыныңче ниитилелдин кичээнгейин хаара
тудары болур.

Ол акцияны деткирин, аңаа идепкейлиг киржирин Тываның чуртта-
чыларындан дилеп тур бис.

Аңаа киржириниң чагыын Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1
«б» деп адрессте Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының
талазы-биле күрүне комитетинде хүлээп ап турар.

ЭЖИВИСКЕ БАЙЫР СУНУП...

Кара Чыртаковна МОНГУШ-
ТУҢ 70 харлаанынга сеткил сөнү

Эрте чаштан эдеришкен
Эживиске байыр сунуп,
Эки, кадык чурттап чор деп,
Эргим сөстөр сөңнөп ор бис.

Чеден харны харым дивейн,
Чер-ле соруун бедик болуп,
Омак-хөглүг ишчи болуп,
Оон-даа хөй чыл чурттап-ла көр.
Екатерина, Маадыр-оол
АГЫЛАРЫНЫҢ
өг-бүлөзүндөн.

Чарлалдар

Хүндүлүг чаңгыс
чер-чурттугларым!

Май 25-те Баян-Талага суг бажы
дагыры-биле дыңнадышкын
чалалга алган кижин мен. Бодумнун
амы-хуумдан дараазында сүме
кадар-дыр мен.

Шаг-шаандан ада-өгбелерниң
сагып чораан хүндүткелдиг, хар-
ысалгалыг ажилын кылыр деп
турарынга канчап өөрүвөс боор.

Ынчалза-даа бо ажилды кылы-
рынга кончуг улуг харысалга не-
геттинер. Орта номчулга кылырынга
шажын чүдүлгө талазы-биле дээди
эртемниг, аяс турда чаашкынны
чагыдырып турар тускай эртемниг-
лер херек. Амдызында шажын
эртемниг аныктарыыста ол хире
эртемниглер чок дээрзин сагындыр-
бышаан, эки өөренип көөрүңерни
сүмөлөп олур мен.

Сарыг-оол САНЧЫ,
хоочун бижикчи.

Кызыл хоорай.

Ийи өрээлдиг квартираны
садып тур бис.
Кочетов кудумчузу, 3 «А».
Тел. 8-923-264-9758

ДУЗААРГАК-ДАА, КЫЗЫМАК-ДАА...

Бистиң ававыс, угбавыс, дунмавыс
Мария Чимитовна БОРБАК-ООЛ май
4-те 55 харлаан. Ававыс 30 ажыг чыл-
дар иштинде хлеб заводунга ажилдаан.
Ол — «Женщина года 2007» деп шаң-
налдын, «Ударник XI пятилетки» база
хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи.

Бир кысты, бир оолду төлептиг
кижилер кылдыр өстүрүп каан. Өскүс
арткан дунмазының 5 ажы-төлүн эртем-
билигге чедирип чоруур.

Кежик-чолду, чедимчени,
Кезээ шагда омак-хөгнү,
Кадыкшылды, өөрүшкүнү
Катап-катап күзеп тур бис.

Дунмаларын деткип сургаар
Дузааргак-даа, кызымак-даа
Дендии ынак ававыска, угбавыска
Демниг байыр чедирдивис.

Карандыны чара теп-ле үнүп келир
Кадыг, быжыг хек-даван дег сорок-күштү,
Кадыг-кара чечээ ышкаш шырайыңар
Кайгамчыктыг чараш хевээр артарын бис күзедивис.

Өөнүң ээзи, ажы-төлү, кады
дунмазы Зинаида Дам

Анонс! Анонс! Анонс!

ӨСКҮС УРУГЛАР АЙТЫРЫГЛАРЫ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ «ДОТ ХАРЫЛЗ»

Май 24-те эртенги

тан 12 шакка чедир
луннун редакциязынга
ларның нарын айтыр
талазы-биле «дорт
болуп эртерин дыңнат
ТР-ниң Өг-бүлө болг
херектериниң талазы
тиелдин даргазы Нат
Караевна Ховалыг, аг
Уруглар ажаалда-теж
болгаш өг-бүлө айтыр
талазы-биле килдис

Саяна Николаевна Очур база агентилелдин консультант
бухгалтер Урана Даңзы-Белековна Хомушкун киржир.

Харылзажыр телефон: 2-01-35. Өскүс уруглар талазы-
алыксаан бүгү айтырыгларыңарны салып, идепкейлиг кир
манап артывыс, эргим номчукчулар!

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энерге-
тиктөр мкр, 13-те 4 каът
тууйбу бажың. Бажың
ажыглалга дужааттынган.

«Ажаалга банкызы» ААН
таварыштыр ипотекага ап
болур.

Каш базым черде быжыг
гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алы-
ры — амгы үениң экономиказының
турум эвес байдалдарында силер-
ниң акшаңарны камгалап алырының
эң эки аргазы-дыр.

Ол бажындан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: кол редактор—2-01-35,
хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура,
өөредилге, көдээ ажил-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09,
реклама килдизи — 8-923-383-78-88, окулга — 2-03-87, үлетпүр
— 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8263. Чагыг 54. Номерни парлагаш дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-
кацияларга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республикага
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херек-
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редак-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фак-
тындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.